

Степан Павленко, Ольга Павленко

ФІЛОЛОГІЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

II частина

Морфологія

- ◆ Самостійні частини мови
- ◆ Службові частини мови
- ◆ Звуконаслідувальні слова

Тернопіль
Навчальна книга — Богдан

ПЕРЕДМОВА

Із першою частиною «Калейдоскопу» (*Фонетика. Лексика. Будова слова*) учителі-мовники вже знайомі. Нині їм пропонуємо другу частину (*Морфологію*). Вона цілком самостійна. В ній учителі так само знайдуть цікаві матеріали для використання на уроці та в гуртковій роботі. Також наштовхнуть їх на роздуми рубрики «Устами сатирика Євгена Дударя», «Свого — не цурайтесь», «Всупереч підручникові». Згодяться для редагування на уроках численні неточності від ЗМІ. А ще розважать «Перерва на усмішку» чи «Весела робота». Поетичність рідної мови допоможуть відчутти «Літературні хвилинки» од В. Голобородька, В. Лучука, М. Сингаївського, А. Малишка й авторів цього посібника. «Міжпредметні зв'язки» поведуть педагога назвами кримських сіл та глибинами космосу, а «Цікавинки» розгорнуть масштаби «Всесвітньої «Іванерії»...

Методичний посібник наскрізь пройнятий любов'ю до рідної мови, вболіванням за неї, знанням і розумінням найтонших її відтінків.

«Калейдоскоп» не намагається висипати перед учителем купу матеріалу до кожної теми. Він ставить за мету підказати, що нудних тем — не буває. І що навіть найскладніші можуть стати зрозумілими й захопливими для школяра. До окремих, правда, матеріалу дуже багато. Думаємо, це не вада, бо вчитель має із чого вибрати саме те, що йому найбільше підходить.

Хтось може дорікнути (і матиме рацію), що до загадок одразу даються відгадки чи правильні варіанти. Просимо досвідчених колег на те не гніватись (їм вони справді ні до чого). Але молодим учителям вони додадуть упевненості.

Ціле життя пропрацювавши вчителями рідної мови, автори мають право щось радити і мають що радити. Хотілось би, щоб ці поради стали в пригоді небайдужим колегам.

*Марина Степанівна Павленко,
член Національної спілки письменників України,
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української літератури й українознавства
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини*

Павленко С.О., Павленко О.П.

П12 Філологічний калейдоскоп. II частина. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2011. — 128 с.

ISBN 978-966-10-1859-3

«Філологічний калейдоскоп» — методичний посібник насамперед для небайдужих словесників. Усі матеріали продиктовано любов'ю до рідної мови, знанням її — багатой, милозвучної, справжньої, живої.

На сторінках «Калейдоскопу» знайдеться чимало цікавинок не тільки для учнів, а й для учителів.

ББК 81.2Укр-2

Охороняється законом про авторське право.

*Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

ISBN 978-966-10-1859-3

© Навчальна книга — Богдан,
майнові права, 2011

САМОСТІЙНІ ЧАСТИНИ МОВИ

ІМЕННИК

Іменники — назви істот і неістот

1. Від поданих слів утворити назви пташок. Назвати спосіб творення.

Кропива, вівчар, кобила, овес, коноплі, сніг, шишка, рибалка.

2. Згадавши про переносне значення слів, пояснюємо, що слова — назви неістот можуть називати осіб, тобто істот, і навпаки. Записати речення, знайти в них іменники, які можуть позначати назви істот і неістот. Що вони позначають у реченні?

Матір'ю троянця Енея була *Венера*. *Марс* світиться червонуватим світлом. Два *лоби* перекинули машину. Чого цей *бовдур* їде на червоне світло? Приємно дивитися на танці з *зірками*. Співали юні *таланти*. *Оселедець* був неодмінною ознакою *запорожця*. *Квасолька* на вигоні напаслась і тепер ішла додому.

3. Знайти іменники у фразеологізмах. Пояснити значення висловів.

На руку ковінька; собака на сні; хвіст бубликом; кров з молоком; яблуко незгоди; сіль землі; пісня пісень; ловці душ; альфа й омега; весна народів; присмерк богів; лицар без страху і догани; тюрма народів; початок кінця; буря в склянці води; з корабля на бал; війна з вітряками; око за око; вітер у голові (у кишені); без року тиждень; голодному й опеньки м'ясо; казка про білого бичка; кіт у мішку; як батіг з клоччя; ложка дьогтю; на городі бузина; кістка в горлі; у чорта в зубах.

☺ Перерва на усмішку

Міжпредметні зв'язки

Із *жартів Євгенія Петросяна*: іноземці, що потрапили до Росії, дивуються, коли чують назви загадкових істот: «йоханий бабай», «кузькіна мати», «бляха-муха», «йошкін кот».

В Україні ж дивуються особам на ім'я Глек Макітрович, Сахар Медович, Роззява Іванівна, Іван Безродько.

Анаграми

1. Перестановкою букв назви неістот перетворити на назви істот. БРАС (барс), ФАНЗА (фазан), ШКАЛА (шакал), КОРБА (кобра), КОРДОН (кондор), ЯРУГА (ягуар), ОПІКА (окапі)

2. Складнішими, а тому й цікавішими є завдання на творення анаграм із двох чи й більше слів. Утворити назви рослин (зелена аптека).

КАМЕРА, ТИН — материнка; ОБРІЙ, ВІЗ — звіробій; МИРОН, СОДА — смородина; ВІК, ЛЕПТА — евкаліпт; ТІСТО, КЛИН — столітник; ГРИВА, ДНО — виноград; ІВАН, КОЛЯ — конвалія; ВІК, БАРОН — барвінок; СОМ, ЛИН — ломиніс; ВІСК, ЖИТО — живокіст, САПЕР, ТАНК — пастернак.

3. Анаграми на творення назв птахів.

СТІЛ, КАВА — ластівка; ОБЛАСТЬ, АР — альбатрос; ВІНИК, РЕБУС — буревісник; РУКА, ПІК — куріпка; ІКЛО, БІР — колібрі; ЮРМА, ГЛІД — дрімлюга; КОРОП, ОСУД — сорокопуд; ЧАРИ, КОЛБА — рибалочка; КОВИЛА, ГУРТОК — крутиголовка; ВІЛКА, МІНА — малинівка.

4. Утворити назву тварини: ІГОР, СОН — носоріг.

Віршовані анаграми*

В цих слів обох — навіки спільне небо.
Літак одне із них вершіть в повітрі.
А переставте в цьому слові літери —
І вийде той, хто в літаку всередині.
(Пілот — політ).

Лиш букви перетасували —
Мале пташа великим стало.
До цього від води тікало,
А це в ставок саме помчало.
(Курча — качур).

Він для ножа потрібна річ.
А тільки букви поміняти —
І він із кухні піде пріч,
Щоб до весни у нірці спати.
(Брусок — борсук).

*Анаграма — вид мовної головоломки, коли нове слово твориться переставлянням літер.

Кривдять мене ні за що:
Кажуть, я кругле ніщо.
В мені ж, ну хто б здогадався, —
У буквах птах заховався.
(Нуль — лунь).

Логогрифи*

Яка риба починається зі ставу, хоч у ньому й не живе ніколи?
(Ставрида).

Яка риба може спійматись у ... малиннику? (Малинник).

У якому овочеві може ховатися велетенський тибетський бик?
(Буряк).

Яким розділовим знаком починається і яким морським раком закінчується назва крилатого упиря?
(Комар — кома, омар).

Тільки смеркне — і я вилітаю на лови,
Лиш від холоду сни мене морять.
Я без першої літери — мешканець моря,
Без останньої ж — знак розділовий.
(Комар — омар — кома).

Коли немає у колисці донечки,
Коли вона гуляє десь на сонечку,
Щебечучи щасливо на весь двір,
Тоді в її колисці — вір, не вір —
Пухнастий та м'який
Спить посередині руденький звір.
От лиш який?
(Колиска).

Ти у воді шукай мою адресу.
А дві середніх букви перекреслиш —
І я хитну рогами й між беріз
Подамся в ліс.
(Ло(со)сь).

*Логогриф — мовна головоломка, коли нове слово твориться відніманням літер.

Метаграми*

Із «с» мене шанують люди:
Поруч із хлібом ставлять всюди.
Із «м» я теж відома зроду,
Але вже тим, що кою шкоду.
(Сіль — міль).

Який великий літній день!
Мені літати в нім не тісно!
А перший звук змініть лишень —
І я пов'юся аж у пісню.
(Джміль — хміль).

Із «і» — це лісова пустунка,
Руда горіхова ласунка,
Улюблениця всіх казок.
Із «а» — вона травною вкрита.
Із «у» — рум'яна, смаковита —
Дай відкусити хоч разок!
(Білка — балка — булка).

Шарада**

Він жив у воді і не відав біди,
Та якось у час надвечір'я
Взяв шибеник-звук його витяг з води
І вбрав його в чорне пір'я.
(Рак — грак).

Мовна розвага: скласти чайнворд, узявши за початок слово «пролісок» (чи будь-яке інше).

МЕЗОВІРШІ С. Павленка

Мезовірш — вірш, усередині якого сховано потрібне слово або слова.

*Метаграма — мовна головоломка, коли нове слово твориться заміною літер.

**Шарада — головоломка, коли нове слово твориться додаванням літер.

Відшукати у вірші назви риб, які «живуть» між городніми рослинами.

Незвичайний город

Там, де город збіга в долину,
 Гарбуз під сонцем гріє спину.
 І кабачок у нього вдався:
 Під сонцем теж собі уклався.
 Хоч скоро полудень, в куточку
 Сплять молоденькі огірочки.
 А помідор, сеньйор жвавенький,
 Із хроном точить побрехеньки.
 — Пора до праці, гей, лівивці! —
 Хитає колосом пшениця.
 Картопля щось їм теж воркоче,
 Вони ж і слухати не хочуть!
 Ані грозьбою, ні любов'ю
 Не зрушить їхнього спокою.
 Коли ж якась їм буде кара?!
 Сьогодні! Вже он суне хмара!
 Накликала дощу капуста —
 Враз на городі стало пусто!
 Всі повтікали із городу
 І поховалися в кущі.
 ...То що, покара у дощі?
 Чи де вона?
 Пірнула в воду!

Відгадки: лин, окунь, короп, йорж, сом, лящ, в'юн, карась, щука.

Які дерева прийшли на гостину до зайців?

В зайців новосілля

В зайців новосілля. До їхньої хати
 Набилось народу багато-багато.
 Гостей назбиралось не менше, як сто.
 Поляна цвіла від барвистих хусток.

У кожного гостя букети, гостинці:
 В кулькові, в коробці, в пакунку, в торбинці.

Їжак з їжачихою вазу взяли,
 Набір інструментів бобри принесли.

Борсук змайстрував до сінця грабельки,
 А білочка вишила два рушнички.
 В лисички для зайця пухнастий пуловер,
 Байбак же прийшов із сервізом столовим.
 Кабан приволік дорогий пилосос.
 Намисто зайчисі — гостинець від ос,
 Із Африки мавпи прислали кокоси.
 Капуста і морква — дарунок від лосів.

Ось сенчик сидить. Біля сенчика кошик,
 А в кошику тому — зелений горошок.
 Три диски з піснями — то від солов'я.
 Зайчатам вовчиця купила баян.
 Ведмедик несе магнітолу до столу.
 А ось павичі. Привезли парасолю.

Чекали на свято і грізного лева,
 Та левові шлях перетнули... дерева.
 На нього засади вони поробили
 І все гостювання йому перебили.
 Які то дерева? Знайди їх сліди
 І виручи лева із лиха-біди.

Відгадки: дуб, тополя, бук, ялина, граб, верба, сосна, осика, ясен, в'яз, липа.

Поза темою

Читати на межі слів — не складно. Складніше «читати поміж словами». Чи є таке вміння у героїні невеселого жарту?

Жебрак звертається до багатой товстої дами:

— Пані, я вже два дні нічого не їв.

— Яка у вас сила волі! — дивується та. — Мені таке ніяк не вдається.

3. Назвати іншомовний іменник. Із чого видно, що він іншомовний? (Початкова літера голосна, як і в попередньому жартові). Слова ще якої лексичної групи використано?

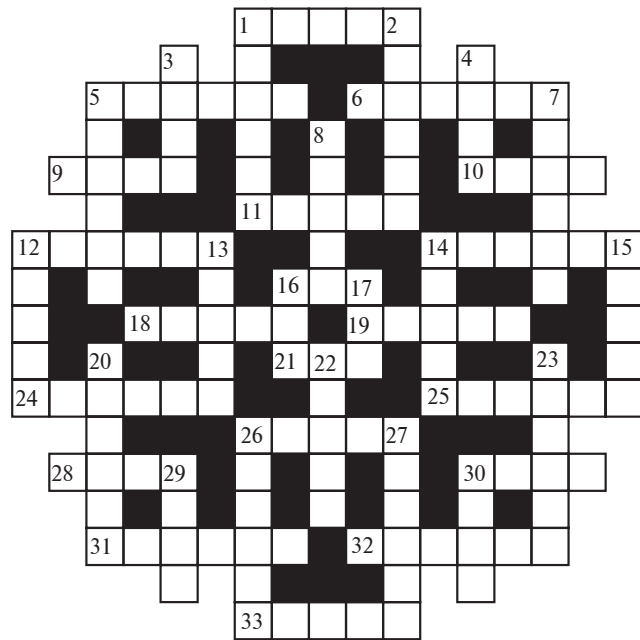
— Діти, придумайте речення зі словом «ананас». Ти вже придумав, Петрику?

— Батько всенюку зарплату пропив.

— Де ж «ананас»?

— А на нас, казала мама, йому начхати!

Кросворд «Анаграми»

По горизонталі:

1. Сугак. 5. Морока. 6. Байкар. 9. Кара. 10. Лють. 11. Ренет.
12. Апломб. 14. Дранка. 16. Соб. 18. Парма. 19. Катер. 21. Акр.
24. Аварія. 25. Монтер. 26. Варна. 28. Гобі. 30. Торг. 31. Деталь.
32. Тобаго. 33. Бурка.

По вертикалі:

1. Гранат. 2. Планка. 3. Малі. 4. Тара. 5. Кондор. 7. Кодо-

- ла. 8. Резон. 12. Група. 13. Марія. 14. Карат. 15. Танка. 16. Раб.
17. СКА. 20. Дрібка. 22. Лавра. 23. Голова. 26. Аромат. 27. Догана.
29. Іглу. 30. Торг.

Відповіді

По горизонталі:

1. Гусак. 5. Комора. 6. Байрак. 9. Арка. 10. Тюль. 11. Терен.
12. Пломба. 14. Кардан. 16. Бос. 18. Рампа. 19. Артек. 21. Рак.
24. Аравія. 25. Ремонт. 26. Авран. 28. Обіг. 30. Трог. 31. Дельта.
32. Богота. 33. Рубка.

По вертикалі:

1. Гарант. 2. Клапан. 3. Імла. 4. Арт. 5. Кордон. 7. Колода.
8. Зерно. 12. Пурга. 13. Армія. 14. Катар. 15. Накат. 16. Бар. 17. Сак.
20. Карбід. 22. Аврал. 23. Волога. 26. Аматор. 27. Нагода. 29. Гулі.
30. Трот.

ПРИКМЕТНИК

Розряди прикметників

1. Виписати словосполучення з «кольоровими» прикметниками з вірша О. Павленко «Морські барви». Визначити розряд, відмінки прикметників.

Хвилі, зелені й холодні,
Іскри-лелітки гойдають,
Білою піною гасять
Жар золотого піску.

Над чорними цятками човників
Чайки сріблясто літають,
Синьому небу співають
Пісню блакитно-дзвінку.

А ген з-за далекого обрію —
Навіть уздріти не сила —
Пливуть до дівчаток у мрії
Червоні вітрила.

2. Вивчаючи відносні прикметники, пропонуємо згадати назви рослин зі словом «заячий».

Заячий горох, заяча капуста, заячі бурячки, заячий холодок, заяча конюшина, заячий квас, заяча кривця, заячий мох, заяча рутка, заячі вушка, заячий мак.

Можна почитати дітям замальовку Василя Чухліба «Заячий холодок».

3. Любов до тварин виявляється і в інших назвах. Пригадати, які ще тварини чи люди дали назви рослинам. Записати їх за алфавітом — для повторення.

Ведмежі вушка, ведмежа цибуля, вовчі ягоди, вовче лико, мишачий горошок, мишаче вушко, гусячі лапки, гусяча цибулька, вороняче око, курячі очка, куряча сліпота, котячі лапки, кінський щавель, кінський каштан, котяча м'ята, котячі вуса, котячий горох, зозульчині черевички, зозулин льон, баранячий горох, ракова шийка, собача кропива, собаче мило, собачий зуб, жаб'яче зілля, півнячий гребінь, маралів корінь, оленячий мох, жаб'ячі огірочки, журавлині носици, верблюжа колючка, ластовине зілля, морська іскра;

царська свічечка, тешин язык (різновид кактуса), яловець козачий, дідові (бабині) воші, петрів батіг, папороть чоловіча, татарське зілля.

4. Дібрати іменники до відносних («тваринних») прикметників.

Заяча душа; ведмежа послуга; зозулина вдача; лебедина, собача вірність; зміїна підступність; теляча радість; котяча грація; риб'яча (холодна) кров; солов'їний (гарний) голос; курячий розум; горобина ніч; осяляча впертість; лисяча хитрість; вовча хватка.

5. Чимало учнів приголосний звук Ц вважають шиплячим, звідси — помилки при творенні прикметників. Утворити прикметники від іменників.

Ситець — ситцевий, кінець — кінцевий, ранець — ранцевий (м'яка група). Палац — палацовий, кварц — кварцовий, принц — принцовий (тверда група). Але шприц — шприцевий. (Можє, тому, що в первісному варіанті в українській мові вимовлялося й писалося шприць?)

6. Виправити помилки у вживанні прикметників, спричинені калькуванням.

Так буває

Нижня білизна

Так треба

спідня білизна

Злісний п'яниця

Живописна місцевість

Масляна фарба

Сміхотворна ціна

Сердечний м'яз

Необхідна умова

Дефіцитна книжка

Одинока жінка

Минулорічний урожай

Характерний українській мові

Саме головне

Більший нього

Вищий усіх

У найближчий час

Прикладний учень

Недружні нападки

затятий п'яниця

мальовнича місцевість

олійна фарба

сміховинна ціна

серцевий м'яз

неодмінна умова

рідкісна книжка

самотня жінка

торішній урожай

властивий українській мові

найголовніше

більший від (за) нього

вищий за всіх

найближчим часом

зразковий учень

просто нападки

7. Знайти прикметники у фразеологізмах. Пояснити значення висловів. Дібрати власноруч фразеологізми з назвами кольорів.

Тонкий на сльози; швидкий на язик; золотий лоб; черства душа; бідний на розум; нечистий на руку; світла голова, твердий на слово; з хворої голови на здорову; блудний син; велика цяця; од великого до смішного один крок; ганебний стовп; гарматне м'ясо; з доброго дива; з легкої руки; нова мітла; осине гніздо; фільчина грамота; китайська грамота; каїнова печать; останній з могікан; під гарячу руку; порохова бочка; як мокре горить; курячий розум; коняча доза.

Чорна діра; чорне піднебіння; чорним по білому; біла ворона; біла пляма; біла кість; блакитна кров; зелене поняття; зелений розум; рожеві мрії; рожеві окуляри; жовта преса; червоний терор; коричнева чума; оранжева революція; мені фіолетово; діти індиго; сіро-буро-малиновий; синій птах.

8. Згадати прикметники, які стали характеристикою руських князів та гетьманів.

Володимир Великий, Святослав Хоробрий, Святополк Окаянний, Дем'ян Многогрішний, Ярослав Мудрий.

9. Від яких прикметників утворено назви пташок?

Глухар, рябчик, лиска, малинівка, лазорівка (сенчик).

Стріляють навіть автоматні черги. Не погодився платити «мзду» («данини») з кафе, яке збудував власними руками. Тиск на жінку, який (якого) їй довелося зазнати, був нестерпний. Якщо б (якби) у селі була робота, було б легше. Очікується інфляція в районі (в межах) 8-10 відсотків. Один із символів України — воли — (одного з символів України — волів) просто не знайшли в нашій країні. Пращури вірили, що кінь і вершник становлять єдине ціле, й ховали господарів з їхніми парнокопитними (кінь не парнокопитний) друзями. Спортсмен не залишався без нагород у всіх конкурсах (у жодному з конкурсів). Чого ти муляєшся (мулишся)? Туристи злегка (легко) перестрибували з каменя на камінь. Собака сунувся (поткнувся) в куші. Відбулася публічна страта на науку (для науки). Вітаміни для зростаючих дітей (дітей, що ростуть, підрастають, хоч діти завжди ростуть). Поспішають літні жінки в потяганих (старих, зношених) спідницях. У тріщинах скель ні людина, ні звіруїн укритись (заховатись) не може. Ти відправишся (вирушиш) в дорогу через тунель. Не поїхав на роботу з приводу того, (тому що) що хвора мати. Пенсіонери дуже рухомі (рухливі, діяльні), активні. Кролиця народжує кроленят на устілці (нідстилиці, устілка кладеться у взуття) з сіна і пуху. У лісі в достатку водяться білки (водиться вдосталь білок).

То частини мови — живі чи неживі? Читайте в Степана Павленка.

Коли мене відчай згинав у підкову,
коли вже здалося, що ні, сил немає,—
Іменник за руку взяв Дієслово
і я прочитав, що **життя триває**.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 3

МОРФОЛОГІЯ

Самостійні частини мови 4

Іменник 4

 Іменники — назви істот і неістот..... 4

 Загальні іменники..... 10

 Власні назви..... 15

 Рід і число іменників 27

 Відмінювання іменників..... 30

 Іменники, що вживаються лише в однині чи множині..... 33

 Творення іменників..... 35

 Іншомовні іменники 36

Прикметник 41

 Розряди прикметників 41

 Ступені порівняння прикметників 47

Дієслово..... 49

 Форми дієслова. Неозначена форма..... 49

 Вид дієслова 52

 Спосіб і час дієслова 54

 Не з дієсловами 62

Навчальне видання

ПАВЛЕНКО Степан Онисимович
ПАВЛЕНКО Ольга Павлівна

Філологічний калейдоскоп

II частина

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактор *Надія Бульчак*
Обкладинка *Володимира Басалиги*
Комп'ютерна верстка *Галини Тернопільської*

Підписано до друку 25.02.2011. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Таймс. Умовн. друк. арк. 7,44. Умовн. фарбо-відб. 7,44.

Видавництво «Навчальна книга — Богдан»
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
ДК №370 від 21.03.2001р.

Навчальна книга — Богдан, а/с 529, м.Тернопіль, 46008
тел./факс (0352) 52-06-07; 52-05-48; 52-19-66
publishing@budny.te.ua www.bogdan-books.com

ISBN 978-966-10-1859-3

9 789661 018593